

VILNIAUS UNIVERSITETAS

IVALDA JAKAITIENĖ

LEKSIKOLOGIJA

Studijų knyga

Vilniaus universiteto leidykla

2009

4. DAUGIAREIKŠMIO ŽODŽIO SEMANTINĖ STRUKTŪRA

Iki šiol buvo kalbama apie žodį, tarsi jis visada turėtų tik vieną reikšmę. Toks žodis (tiksliau – *leksema*), kaip tam tikros objektų klasės reprezentuotojas, vienos sąvokos reiškėjas, pirmiausia yra nominacijos sistemos narys: pvz., daiktavardis *namas* pavadina žmonių gyvenamą trobesį ir kartu su kitais artimos reikšmės žodžiais (*avilyš, gryčia, inkilas, lizdas, lūšna, rūmai, troba, tvartas* ir kt.) įeina į gyvenamųjų vietų (statinių, įrenginių) pavadinimų sistemine grupę. Jo raiška – visos galimos morfologinės formos, turinčios iš esmės tą patį fonetinį pavidalą. Kai toks semantiškai nedalomas ir turintis įprastą morfologinių formų visumą žodis ima funkcionuoti kalbėjimo veikloje, konkrečiame tekste jis reiškiasi kuria nors viena morfologine forma, kurios reikalauja sakinio sintaksės dėsniai, nors ir išlaiko tą pačią reikšmę (plg. *Namo durys buvo plačiai atvertos. Namui dar trūksta langų. Mieste pristatė naujų namų* ir t. t.). Toks kalbėjimo vienetas (konkrečiame tekste pavartotas žodis) yra simetriškas kalbos ženklas, t. y. kiekvienu atskiru atveju jis turi vieną raišką ir vieną reikšmę. Tačiau pakanka atsiversti bet kokį žodyną, ir pasidaro aišku, kad kalbos sistemoje vienareikšmių žodžių yra palyginti nedaug. Pavyzdžiui, „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ nurodo, kad daiktavardis *žemė* gali turėti 8 reikšmes, būdvardis *sunkus* – 6, *laisvas* – 8, o veiksmazodis *degti* net 14 reikšmių. Akademiniame „Lietuvių kalbos žodyne“ šių ir kitų žodžių reikšmių nurodoma dar daugiau: *akies* – 23 reikšmės, *ausies* – 27, *bobos* – 39, *žemės* – 12, *sunkaus* – 19, *eiti* – 86, *mesti* – 41, *versti* – 36 ir t. t. Mat žodynai fiksuoja žodžius ne tik kaip kalbėjimo vienetus, bet ir kaip virtualius kalbos sistemos elementus. Tokie žodžiai vadinami *daugiareikšmiais žodžiais*, arba *onomatemomis*. Daugiareikšmiai žodžiai, kaip grynai kalbos sistemos vienetai, gali būti suvokti tik įsivaizduojant daugelį leksemų, turinčių tą pačią raišką ir būtinai išlaikančių tarpusavio semantinę sąsają (apie ją žr. 92–98 p.).

Daugiareikšmiškumas (arba *polisemija*) – sudėtingas kalbos reiškiny, kėlęs ir iki šiol tebekelias daugybę klausimų kalbų tyrinėtojams. Būta nuomonių, kad toks reiškiny apskritai negalys egzistuoti, kad tokiu atveju, jei tam tikra garsų seka turi tai vieną, tai kitą reikšmę, jau reikią kalbėti ne apie vieną, o apie du atskirus žodžius. Šiuo metu į daugiareikšmiškumą žiūrima kaip į dėsningą kalbos sistemos reiškinį, kuris atskleidžia semantinę kalbos judrumą, žmonių gebėjimą ekonomiškai sisteminti nekalbinę tikrovę. Šis reiškiny taip pat įrodo realiai egzistuojantį ir žmogaus suvokiamą pasaulio dalykų tarpusavio ryšį: tuo pačiu žodžiu gali būti pavadinti ne bet kokie, o tik tokie dalykai, kuriuos žmogus suvokia kaip tarp savęs susijusius. Be to, daugiareikšmiškumas rodo pasaulio dalykų ir kalbos raiškos priemonių disproporciją: kaip dar 1921 m. rašė Amerikos kalbininkas *Edvardas Sepyras*, žmogaus patyrimas beribis, o kalbės, net ir pačios turtingiausios, atsargos ribotos.

Pagrindinė daugiareikšmių žodžių radimosi ir egzistavimo sąlyga – jų, kaip kalbos ženklų, turinio ir raiškos asimetriškumas kalbos sistemoje. Kalbos ženklo raiška visada turi polinkį įgyti naujų funkcijų, todėl žodis tuo pačiu metu gali išlikti ir nesikeičiantis, pastovus, ir keistis priklausomai nuo konteksto. Pavyzdžiui, viena būdvardžio *sunkus* reikšmė yra „toks, kuris daug sveria“ (*sunkus lagaminas*), kitame pasakyme *sunkus uždavinys* realizuojama reikšmė „toks, kuris reikalauja daug jėgų“, o trečiame *sunkus nusikaltimas* – tas pats būdvardis jau turi reikšmę „toks, kuris sukelia skaudžių padarinių“. Taigi žodis, kiekvieną kartą prisitaikydamas prie naujos situacijos, tampa vis kažkuo kitu, bet kartu išlieka tapatus pats sau. Tapatumą lemia ta pati žodžio raiška ir gerai suvokiamas jo reikšmių semantinis ryšys.

Nustatyti, kada jau galima kalbėti apie kelias žodžio reikšmes, apsispręsti, kiek jis turi reikšmių, yra gana sudėtinga. Teoriniuose semantikos darbuose akcentuojama, kad reikšmių skyrimo problema susijusi jų savarankiškumu semantinėje žodžio struktūroje (Gudavičius 2007: 104). Nurodyti tikslius reikšmės savarankiškumo kriterijus taip pat nėra paprasta. Vienas iš jų – ryškiai besiskiriančios denotatų (žmonių su-

voktų dalykų) klasės, pavadintos tam tikru žodžiu. Pavyzdžiui, *sparnas* gali pavadinti tokius skirtingų sferų objektus, kaip paukščių ar vabzdžių skrendamasis organas, simetrinė skraidomojo aparato (lėktuvo, sklandytuvo ar pan.) plokštuma, padedanti susidaryti keliamajai jėgai, vėjinio malūno vėjo sukamoji plokštė, automobilio kėbulo dalis virš rato, pastašo šoninė dalis ir kt. Todėl ir juos pavadinančio žodžio reikšmės atskirti galima be vargo. Tačiau dažnai denotatų klasių ribos esti neaiškios, o tada jau be specialios lingvistinės analizės (žodžių sintagminių ir paradigminių ryšių, gramatinių ar stilistinių požymių tyrimo) tikrai sunku nustatyti ir reikšmių ribas (apie tai žr. 93–95 p.)

4.1. Daugiareikšmio žodžio reikšmių tipai

Kiekvienam daugiareikšmiui žodžiui būdinga tam tikra jo reikšmių hierarchija: dažniausiai viena *pagrindinė* (kartais dvi ar kelios) reikšmė ir *šalutinės* reikšmės. Kitaip sakant, jis turi semantinį centrą ir platesnę ar siauresnę reikšmių periferiją.

4.1.1. **Pagrindinė** reikšmė dažniausiai yra ta, kuri mažiausiai priklauso nuo konteksto, nuo žodžio pozicijos įvairiuose konkrečiuose posakiuose. Ir nors visiškai reikšmės nepriklausymas nuo žodžio apsupties neįmanomas, pagrindinę reikšmę kalbotyroje įprasta vadinti *laisvąja*. Žmogus, išgirdęs vieną vienintelį žodį, jį suvokia būtent kaip pagrindinės reikšmės turėtoją. Pavyzdžiui daiktavardis *galva*, pavartotas vienas be kitų žodžių apsupties, iš karto suvokiamas reikšme „viršutinė (žmogaus) ar priekinė (gyvūno) kūno dalis“. Jis tarsi savaime įtraukiamas į kitų kūno dalių pavadinimų sistemą ir suprantamas suvokiant tuos požymius, kuriais *galva* skiriasi nuo kitų tos pačios sistemos narių (*galva* – „viršutinė ar priekinė kūno dalis“, *liemuo* – „kūno dalis nuo galvos iki kojų“, *kaklas* – „kūno dalis, jungianti galvą su liemeniu“, *koja* – „apatinė galūnė“ ir pan.). Taigi pagrindinę reikšmę dažnai išryškina paradigminiai ryšiai, o gana didelės ja vartojamo žodžio junglumo išgalės (sintagminiai ryšiai) tik patvirtina svarbiausią jos statusą visoje daugiareikšmio žodžio semantinėje struktūroje.

Pagrindinė reikšmė paprastai pateikiama pirmoji aiškinamųjų žodynų straipsnyje, nes dažniausiai yra nulėmusi kitų to paties žodžių reikšmių susidarymą (plačiau žr. 92 p.). Kaip dar vienas pagrindinės reikšmės požymis kalbininkų minima dažnesnė žodžio vartosena kaip tik šia reikšme. Tačiau šio požymio negalima suabsoliutinti, nes nereti atvejai, kai dažniau vartojami ir ne pagrindine reikšme vartojami žodžiai, pvz., daiktavardis *asilas* lietuvių kalboje dažniau vartojamas kvailam žmogui, o ne gyvuliui pavadinti.

4.1.2. **Šalutinės** reikšmės dažniausiai priklauso nuo žodžio pozicijos, t. y. jos atsiranda ir gali būti suprastos tik pavartojus žodį tam tikrame kontekste. Todėl jos dar vadinamos *sietinėmis*, o jas nuskaidyti padeda labiau ne paradigminiai, o sintagminiai žodžių santykiai. Pavyzdžiui, jau minėtas žodis *galva*, be pagrindinės, gali turėti keturias šalutines reikšmes: 1. „atskiras žmogus“: *Mūsų šeimōs aštuonios galvos*. 2. „protas, išmintis“: *Šis vyras tikrai su galva*. 3. „vyresnysis, vadovas“: *Pagaliau nuspręskite, kas jūsus šeimos galva*. 4. „apskrita storesnė daikto dalis“: *Kopūsto galva per stambi tokiam plonam kotui*. Pirmąją šalutinę reikšmę *galva* turi tokiuose pasakymuose, kuriuose minimas koks nors kolektyvas, grupė (*šeima, kursas, kaimenė*) ir nurodomas jo (jos) narių kiekis. Jei narių kiekis nėra minimas, o *galva* valdymo ryšiu jungiasi su koku nors kolektyvo pavadinimu, šis daiktavardis turi trečiąją reikšmę. Antroji šalutinė reikšmė atsiranda junginiuose su vertinamaisiais būdvardžiais (*gera galva, tuščia galva, kvaila galva*) ar tik iš platesnio konteksto suprantamose prielinksninėse konstrukcijose (pasakymai *vyras su galva, senukas jau visai be galvos* gali būti suprasti ir pagrindine, ir antrąja šalutine reikšme). Ketvirtosios šalutinės reikšmės *galva* jungiasi su konkrečių nelygios formos daiktų pavadinimais. Visų šalutinių reikšmių junglumo išgalės menkesnės, labiau apibrėžtos negu pagrindinės.

Šalutinės reikšmės susidaro dėl dviejų priežasčių: 1) kai reikia pavadinti kokius nors naujai atsiradusius dalykus, kurie yra arba kuo nors panašūs į jau tuo žodžiu pavadintą dalyką, arba su juo susiję koku nors loginiu ryšiu; 2) kai reikia emociu požiūriu neutralų kokio nors dalyko pavadinimą pakeisti vaizdingu, tam tikrą emocijų vertinimą nusa-

kančiu žodžiu. Reikšmės, susiformavusios dėl pirmosios priežasties, vadinamos *tiesioginėmis*, o antrojo tipo reikšmės – *perkeltinėmis*. Abiejų šių tipų šalutinės reikšmės susiformuoja kaip žodžių perkėlimo nuo vieno pavadinamo dalyko kitam dalykui pavadinti, tačiau tradiciškai kalbotyroje perkeltinėmis vadinamos tik tos, kuriomis pavartoti žodžiai yra vaizdingi ar emociingi. Žodžiai, vartojami šalutinėmis tiesioginėmis reikšmėmis, tik pavadina kokį nors dalyką, bet jo nevertina, o perkeltinėmis reikšmėmis išreiškiamas ne tiek sąvokos turinys, kiek emocinis ar estetinis pavadinamo dalyko vertinimas.

4.1.3. Perkeltinės reikšmės esti *metaforinės* ir *metoniminės*. Jei žodis, pavadinantis vieną dalyką, sąmoningai keičiamas žodžiu, įvardijančiu kitą dalyką, dėl vienokio ar kitokio tų dalykų panašumo susiformuoja *metaforinė* reikšmė. Jei žodžio perkėlimo pagrindas – loginis pavadinamų dalykų ryšys, naujai susidariusi perkeltinė reikšmė yra *metoniminė*. Pavyzdžiui, kai dėl panašių žmogaus ir gyvūnų charakterio ar elgesio ypatybių darbštus žmogus pavadinamas *jaučiu* ar *bite*, kvailas – *asilu* ar *avinu*, kai nuolat besimaivanti moteris apšaukiama *beždžione*, o apsileidusi – *karve*, formuojasi metaforinės žodžių *jautis*, *bite*, *asilas*, *avinas*, *beždžionė* ir *karvė* reikšmės. Daiktavardžio *grietinėle* (jo pagrindinė reikšmė – „riebalai, šviežiai nusistoję pieno paviršiuje“) perkeltinė reikšmė „rinktiniai žmonės, elitas“ (*Susirinko visa miestelio grietinėlė*) yra susiformavusi metoniminiu būdu (čia pavadinamus dalykus sieja vietos ir vertės loginis ryšys: ir riebalai, ir žmonės, pavadinti šiuo žodžiu, yra virš ko nors ir vertinami aukščiau už tai, kas žemiau už juos). Tas pats žodis gali turėti ir metaforinių, ir metoniminių reikšmių. Pavyzdžiui, *liežuvis* (jo pagrindinė reikšmė – „skonio organas ir vienas iš kalbos padargų“) turi metaforinę reikšmę „kas panašus į šį organą“ (*Ugnies liežuviai laizė stogą.*) ir metoniminę – „liežuvavimas, apkalbos“; nes šiuo atveju organo pavadinimu pakeičiamas juo atliekamo veiksmo pavadinimas (*Moterims tik ir knieti liežuvius nešioti*); veiksmažodis *išsižioti* „atverti burną, nasrus, snapą“ turi kelias metonimines reikšmes (kai rezultatas pasakomas vietoje priežasties): 1. „nustebti“ (*Išsižiojome išgirdę tokią kainą.*) 2. „prabilti, prakalbėti, prasitarti apie ką

nors“ (*Apmaudu, kad išsižiojau ne vietoje. Gerai padarei, kad neišsižiojai.*) 3. „pradėti rėkti, bartis“ (*Ko išsižiojai kaip anyta ant marčios?*) 4) „būti žioplam“ (*Kur tokį išsižiojusį berną dėt?*); be to, metaforinio perkėlimo būdu, remiantis veiksmo sukeliama įspūdžio panašumu, susidarė dar viena šio veiksmažodžio perkeltinė reikšmė „suskilti, suplyšti, sutrukti“ (*Duona negražiai iškepė, pluta išsižiojo; Lovys nuo saulės išsižiojo.*).

Perkeltinės reikšmės susiformuoja ne iš karto, o yra ilgai trunkančio proceso rezultatas. Tai, kad tam tikrame kontekste pažeidžiamos įprastos leksinio junglumo taisyklės ir žodis pavartojamas metaforiškai ar metonimiškai, dar nereiškia, kad atsirado atskira perkeltinė žodžio reikšmė. Su įvairiais reikšmės perkėlimais susiduriame nuolat: rašytojai, retorinių tekstų kūrėjai jais naudojami siekdami stiliaus vaizdingumo ar įtaigumo, šnekamojoje kalboje jų atsiranda visai atsitiktinai, norint pašmaikštauti, pajuokauti, įtikinamiau ką pasakyti. Juozo Baltušio sakinyje *Iki rudens pragulėjo Aleksiukas, kol užlopė prakirtimus* veiksmažodis *užlopė* pavartotas metaforiškai vietoje *užsigydė*; Vaižganto sakinyje *Juo katriau saulė spigina, juo daugiau žemė čirškia ir žvanga* daiktavardis *žemė* pavartotas metonimiškai vietoje *žemėje griežiantys žiogai, joje siūbuojantys žvangučiai*; o linksmame situacijos vertinime iš liaudies kalbos *Nė smarvės tų vyrų nebeliko* perkeltine metonimine reikšme pavartotas posakis *nė smarvės* – vietoje *nė ženklo*. Tačiau visais šiais atvejais negalima kalbėti apie perkeltines žodžių *užlopyti*, *žemė* ar *smarvė* reikšmes. Tai tėra tik laikini semantiniai šių žodžių variantai, atsitiktiniai semantiniai naujadarai. Tokio tipo semantiniai variantai tampa pastoviomis perkeltinėmis reikšmėmis tik tada, kai plačiai paplinta vartosenoje ir be jokio vargo, be ypatingų pastangų darosi suprantami didelio kalbėtojų būrio (apie metaforas ir metonimijas dar žr. 289–292 p.).

4.1.4. Daugiareikšmio žodžio semantinę struktūrą sudarančios reikšmės dar gali būti klasifikuojamos ir istoriniu požiūriu. Pagrindinės reikšmės dažniausiai yra *pirminės*, o šalutinės – vėlesnės raidos produktas. Todėl jos vadinamos *antrinėmis*. Mat šalutinės reikšmės, kaip jau buvo minėta, paprastai susiformuoja tada, kai prisireikia pavadinti naujus, dar neturinčius pavadinimo dalykus. Pavyzdžiui, daikta-

vardis *sparnas* (jo pagrindinė reikšmė – „paukščių ar vabzdžių porinis skrendamasis organas“) buvo pritaikytas net keliems panašios formos, iš šono ar šone esantiems arba panašią funkciją atliekantiems dalykams pavadinti. Taip susidarė bent kelios istoriniu požiūriu antrinės reikšmės: 1. „simetrinė plokštuma skersai skraidančio aparato (lėktuvo, sklandytuvo ar pan.) liemens, padedanti susidaryti keliamajai jėgai“; 2. „koko nors įtaiso (vėjinio malūno, įvapjovės, vėtyklės ar pan.) sukamoji plokštė“; 3. „automobilio kėbulo dalis viršum rato“; 4. „rogių prieduras iš šono“; 5. „pastato šoninė dalis“.

Tačiau šitoks pagrindinės ir šalutinių reikšmių santykis būdingas toli gražu ne visiems žodžiams. Įvairūs kalbos ir visuomenės raidos procesai yra nulėmę, kad vienos istoriškai pirminės reikšmės arba dabartinėje kalboje yra pakeitusios savo statusą (pasitraukė iš aktyvios vartosenos arba net ir visai išnyko), o kitos, kurios atsirado vėliau, tapusios pagrindinėmis. Pavyzdžiui, daiktavardžio *bičiulis* pagrindinė reikšmė dabar yra „artimas, geras draugas“, o pirminė jo reikšmė „kas su kitais bendrai laiko bites“ jau daug kam nelabai žinoma; žodžio *viršininkas* pirminė reikšmė „piemenų vyresnysis, kerdžius“ dabartinėje vartosenoje taip pat šalutinė, o vėliau susiformavusi „įstaigos ar jos padalinio vadovas“ – jau pagrindinė; veiksmožodis *kergti*, dabar žinomas reikšme „suleisti gyvulius vaisintis“, dar XVIII-XIX a. turėjo daug platesnės apimties pirminę reikšmę „jungti, rišti“ (plg. S. Daukanto sukurtą gramatikos terminą *kergė* „jungtukas“).

4.2. Daugiareikšmio žodžio reikšmių tarpusavio ryšiai

Daugiareikšmio žodžio reikšmės sudaro semantinę struktūrą, nes jos viena su kita susijusios tam tikrais sisteminiais ryšiais. Semantiniai ryšiai tarp to paties žodžio leksemų kalbotyroje vadinami *epidigminiais* (Kobozeva 2000: 169–179) arba *semantiniiais derivaciniais* (žr. dar 118, 211 p.).

Įrodyti daugiareikšmio žodžio reikšmių tarpusavio ryšį galima santykius tarp reikšmių traktuojant diachroniškai ir sinchroniškai. Žvelgiant

į reikšmes istoriškai, sakoma, kad viena reikšmė susiformavo iš kitos arba kitos reikšmės pavyzdžiu; sinchroniniuose tyrimuose vartojamas semantinės motyvacijos terminas ir teigiama, kad viena kuri nors reikšmė motyvuoja kitą.

4.2.1. Diachroninė analizė reikalauja ištirti nekalbines istorines priežastis, nulėmusias reikšmių atsiradimą. Štai daiktavardžiu *plunksnos* nuo seno vadinama pūkuota paukščio kūno danga. *Plunksnos* reikšmė „raginis stiebelis su pūkais iš šalių ant paukščio kūno“ iki šiol žodynuose nurodoma kaip pagrindinė. Iš istorijos šaltinių ar pasakojimų daugeliui žinoma, kad kurį laiką paukščių, dažniausiai žąsų, plunksnomis buvo rašoma. Kai atsirado nauja plieninė rašymo priemonė, jai pavadinti nereikėjo kurti visai naujo žodžio, o buvo perkeltas jau turėtasis: *plunksna* gavo naują reikšmę „plieninė plokštelė rašyti“. Panašiai dėl pavadinamų dalykų formos ar funkcijos panašumo susiformavo ir vėlesnės *plunksnos* reikšmės: „spyruoklė, spiralė“ (*Nulūžo laikrodžio plunksna*), „plūgo kilnojamoji dalis, reguliuojanti vagos gilumą“ (*Lysves ariant, reikia pakelti plunksną*), „svirties kartis“ (*Svirčiai reikia naujos plunksnos*) ir kt..

Anglų kalbos daiktavardžiai, kuriais dabar pavadinamos įvairios teatro dalys, *stalls* „parteris“, *box* „ložė“, *pit* „orkestro duobė“, *circle* „aūkštas“, buvo žinomi anglų kalboje daugybę metų prieš atsirandant teatrui, bet seniau juos vartojo visai kitomis reikšmėmis (*stall* „prekystalis“, „per-tvara“, bašn. „vieta prie altoriaus“, *box* „dėžė“, *pit* „duobė, iškasa“, bibl. „pragaras“, *circle* „ratas“, „ciklas“ ir pan.). Taigi ir šie pavyzdžiai rodo, kad prireikus įprasti žodžiai buvo pritaikyti naujai atsiradusiems objektams įvardyti dėl vienokio ar kitokio jų ryšio su jau anksčiau pavadintais dalykais (Atrušina 1999: 148–150). Įdomu, kad rusų (kaip ir lietuvių) kalboje buvo rastas kitas būdas tam tikroms teatro dalims pavadinti – rusai ir lietuviai reikiamus žodžius pasiskolino: *партер* (*parteris*), *ложка* (*ložė*), *амфитеатр* (*amfiteatras*). Nustatyti, kuri reikšmė susiformavo anksčiausiai, o kurios atsirado pagal jau buvusią, galima tyrinėjant tautos kultūros istoriją, įvairius rašytinius paminklus.

4.2.2. Sinchroninis požiūris į daugiareikšmio žodžio reikšmes atskleidžia jų struktūrinį ryšį dabartinėje kalboje. Išsiaiškinti, kas reikšmes

Žvejys *traukia* tinklus iš ežero. Karys retai (iš)traukia kardą iš makšties. Traukiu *traukiu* virvę, niekaip negaliu nutraukti. Arklys *traukia* (vos *patraukia*) vežimą. Jaunuolis *traukia* cigaretę po cigaretės. Traukiam savo draugą iš bėdos. Magnetas (pri)traukia geležį. Jaunimas *traukia* dainas. Gydytojas mikliai (iš)traukia dantį. Blizgučiai (pa)traukia akį (dėmesį). Paukščiai *traukia* į šiltuosius kraštus. Asmenybės savo pavyzdžiu *traukia* kitus žmones. Prie durų labai skersvėjis *traukia*. Pardavėjai pirkejus *traukia* mažomis kainomis. Debesys *traukia* padangę. Rudys (ap)traukia automobilio dugną. Kur tu dabar *trauki*? Mėšlungis koją (su)traukia. Vadas visus norinčius (į)traukia į sąrašą. Teimas jį (pa)traukia atsakomybėn.

5) Nusakykite pateiktų žodžių daugiareikšmiškumo tipą. Pabandykite tai pa-vaizduoti schema.

ožys 1. „ožkų patinas“: *Ožys mekena, badosi. Iš jo kaip ožio – nei tauky, nei vilnos.* 2. „užsispyrimas, kaprizas“: *Vaikas prisigaudė ožių. Rykštė iš vaikų ožį išvaro.* 3. prk. „užsispyręs žmogus“: *Su tuo ožiu nesusišnekėsi.* 4. „pastovas malkoms pjauti“: *Atnešk iš malkinės ožį.* 5. sport. „gimnastikos prietaisas“: *Šokinėjome per ožį.*

skystas 1. „toks, kuris teka, liejasi“: *skysti klijai, skystosios trąšos* 2. „toks, kuriame yra vandens, netirštas“: *skystas purvynas, skysta sriuba* 3. „toks, kuris su nemažais tarpais, retas“: *skysti debesys, skysti rugiai* 4. prk. „toks, kuris viską perdeda, nerimtas“: *skysta mergužėlė, skystas iš kalbos* 5. prk. „toks, kuris turi nepakankamai jėgos ar įrodymų“: *skysti argumentai*

vyras 1. „priešingos moteriai lyties žmogus“: *Vakarienės renkasi vyrai ir moterys. Koncertuoja vyrų choras* 2. „sutuoktinis“: *Už gero vyro kaip už mūro.* 3. „kurios nors srities veikėjas“: *mokslo, valstybės vyras* 4. „giriamasis, kreipimosi žodis“: *Būk vyras, neliek ašarų! Vyras, kad taip padarei.*

6) Išvardykite jums žinomas veiksmažodžio *versti* ir būdvardžio *senas* reikšmes. Duokite šių žodžių vartosenos pavyzdžių. Paskui palyginkite savo nurodytąsias ir DLKŽ teikiamas jų reikšmes.

Pagrindinė literatūra:

- 1) Gudavičius 2007: 99–110; 2) Jakaitienė 1980: 34–42; 3) Jakaitienė 1988: 138–149;
- 4) Jakaitienė 2005: 90–99; 5) Kobozeva 2000: 156–179.

5. HOMONIMAI

Homonimai (gr. *homós* „tas pats, vienodas“ ir *ónoma* „vardas“) yra žodžiai, turintys tą pačią raišką ir visiškai skirtingas reikšmes. Trumpesnę homonimų apibrėžtį, o būtent: „homonimai – vienodai tariami žodžiai“, siūlo Vincas *Urbutis*, teigdamas, kad „nurodyti, kaip tai daroma įprastiniuose apibrėžimuose, kad homonimai tarpusavy (žymiai) skiriasi reikšme, visiškai nereikalinga ir net netikslinga, nes tai nėra joks homonimų diferencinis požymis (normaliai visi dvipusiai elementai skiriasi reikšme“ (LKE 1999: 248). Lietuvių kalbai, kurios rašyba iš esmės yra fonetinė, tokia trumpesnė apibrėžtis tikrai tiktų. Tačiau nefonetinės rašybos kalbose, pvz., anglų, tada homonimais reikėtų laikyti tokius žodžius, kaip *right* „teisė“ ar „dešinysis, dešinioji“, *rite* „apeigos, ritualas“, *write* „rašyti“, nes jie visai vienodai tariami [rait]. Be to, šioje knygoje apie homonimus kalbama tuoj pat po skyriaus apie daugiareikšmiškumą, todėl plačiau juos apibrėžiant norima dar ir akcentuoti, jog homonimų reikšmės yra jau tokios tolimos, kad jų negalima suvokti kaip semantiškai susijusių to paties žodžio reikšmių.

5.1. Homonimų rūšys

Homonimai esti dviejų rūšių: *tikrieji* ir *daliniai*.

Tikraisiais homonimais laikomi tokie žodžiai, kurių raiškos sutapimas yra absoliutus, ištisinis, t. y. kurių visos gramatinės formos fonetiškai sutampa. Lietuvių kalboje tikrieji homonimai visada priklauso toms pačioms kalbos dalims, pvz.: daiktavardžiai *sagà* „į kilpą neriamas skrituliukas drabužiams susegti“ ir *sagà* „senovės skandinavų ir airių sakmė“, būdvardžiai *dagūs* „kuris gerai, greitai dega“ ir *dagūs* „kuris duria; dygus, aštrus“, veiksmažodžiai *sàkinti* „leisti, varvinti sakus“ ir *sàkinti* „versti sakyti, kalbėti“.

Daliniai homonimai yra tokie žodžiai, kurių arba vieno visos gramatinės formos sutampa su dalimi kito žodžio formų, arba kurių sutampa bent po kelias formas. Dažniausiai vienas tokios homonimų

poros žodis priklauso nekaitomų kalbos dalių klasei, o kitas – kaitomų, pvz.: jaustukas *dejà* „gaila“ ir daiktavardis *dejà* „vargas, bėda“, prieveksmis *gretà* „šalia, palei“ ir daiktavardis *gretà* „būrys, rikiuotė“, prieveksmis *žinià* „žinoma“ ir daiktavardis *žinià* „pranešimas apie įvykį“. Daliniais galima laikyti tokius tos pačios šaknies būdvardžius ar dalyvius ir daiktavardžius, kurių vieni turi gramatinių formų daugiau negu kiti, pvz., daiktavardžiai *stiklinė* ir *milinė* homonimiški tik būdvardžių *stiklinis* –*ė* ir *milinis* –*ė* moteriškosios giminės formoms, daiktavardis *eilinis* – tik vyriškos giminės būdvardžiui *eilinis* –*ė* (plg. dar dalyvius *gaūbtas* –*a* „kuris lenktas apvaliai“, *kėltas*, –*a* „kuris judintas į viršų“ ir daiktavardžius *gaūbtas* „lempos apdangalas“, *kėltas* „plaukiantis tiltas ar laivas kelti per upę ar jūrą“. Panašiai aiškinami ir vadinami (*частичные, неполные омонимы*) rusų kalbos žodžiai, kurių gramatinės formos sutampa tik iš dalies, plg. tuos daiktavardžius, kurie kaitomi ir vienaskaita, ir daugiskaita: *завод* „gamykla“, *мир* „pasaulis“, *приключение* „nuotykis“, ir tuos, kurie turi tik vienaskaitos formas: *завод* „prisukamasis mechanizmas“, *мир* „taika“, *приключение* „prijungimas“ (Fomina 1990: 68).

Kai kuriose kitose, daugiausia analitinėse, mažai kaitomųjų formų turinčiose kalbose daliniais homonimais galima būtų laikyti žodžius, priklausančius skirtingoms kalbos dalims, pvz., anglų kalboje *tender* gali būti daiktavardis („pasiūlymas, paraiška“), būdvardis („švelnus, jautrus“ ar „skaudus, opus, keblus“), ir veiksmažodis („pasiūlyti, pateikti“); žodis *grave* yra ir būdvardis („rimtas, svarbus“), ir daiktavardis („kapas“), o *hail* gali būti net du homonimiški veiksmažodžiai (1. „apipilti, apiberti“ arba 2. „sveikinti, šuktelėti“) ir du homonimiški daiktavardžiai (1. „kruša, ledai“ arba 2. „sveikinimas, šūksmas“); norvegų kalba taip pat turi nemažai fonetiškai sutampančių skirtingoms kalbos dalims priklausančių žodžių porų: *gift* „nuodai“ ir *gift* „vedęs / ištekėjusi“, *lys* „šviesa“ ir *lys* „šviesus“, *hoppe* „kumelė“ ir *hoppe* „šokinėti“. Šių kalbų tyrėjai tokiems žodžiams pavadinti arba vartoja *gramatinių homonimų* terminą (Berkov 1997: 39), arba laiko konversinės darybos rezultatu ir homonimų statuso jiems visai nesuteikia (Jackson 2001: 61–62).

Homonimus reikia skirti nuo *homoformų*, *homografų* ir *homofonų* (Rimkutė 2003). Nė vienas iš šių trijų reiškinų tipų nelaikytinas leksikos homonimais. **Homoformos** yra atskiros, savo garsine sandara atsitiktinai sutampančios visai nehomonimiškų žodžių poros. Pavyzdžiui, sakinyje *Mama nuo vaiko mused vaiko* atsitiktinai sutampa daiktavardžio *vaikas* kilmininkas ir veiksmažodžio *vaikyti* esamojo laiko trečiojo asmens forma, o linksmame kalambūre *Ne tavo kiškis, ne tu ir kiškis* – daiktavardžio *kiškis* vardininkas su sangražinio veiksmažodžio *kištis* liepiamosios nuosakos forma. Pasitaiko atvejų, kai fonetiškai sutampa ne viena, o kelios to paties žodžio gramatinės formos, Pavyzdžiui, gali sutapti dviejų veiksmažodžių bendratis ir iš jos padarytos formos: *lipti, lipa, lipo* „judėti aukštyne ar žemyn“ ir *lipti, limpa, lipo* „kibti, klijuotis“, *irti, iria, yrė* „irkluoti“ ir *irti, yra, iro* „skaidytis į dalis, leisti iš siūlių“ (dar plg. jų liepiamosios ar tariamosios nuosakos formas *lipk, liptų, irkite, irčiau*, pusdalyvius *lipdama* –*a*, *irdamas* –*a* ar pan.). Tokių homoformų esama ir kitose kaitybine gausa pasižyminčiose kalbose (plg. rusų kalbos *есть* „valgyti“ bendratį ir *есть* esamojo laiko veiksmažodžio *быть* formą; *лечу* „skrendu“ iš *лететь* ir *лечу* „gydau“ iš *лечить*).

Homografai – tokie žodžiai (ar jų formos), kurie vienodai rašomi, bet ištariamai skirtingai (skiriasi a) kirčio vieta ar b) priegaide), pvz.: a) *árti* „purenti žemę“ ir *artì* „nedideliu atstumu“, *gélė* „žydintis augalas“ ir *gélé* „būtasis kartinis veiksmažodžio gelti laikas“, *girià* (daiktavardžio vardininkas) ir *gìria* (veiksmažodžio *girti* esamojo laiko trečiasis asmuo), *manęs* (įvardžio *aš* kilmininkas) ir *mānęs* (būtojo kartinio laiko dalyvis iš *manyti*); b) *ántis* „vandens paukštis“ ir *añtis* „vieta už drabužių virš juostos“, *áušti* „darytis nekarštam, vesti“ ir *aūšti* „darytis dienai, švisti“, *màno* (įvardis) ir *māno* (veiksmažodžio *manyti* esamojo laiko trečiasis asmuo).

Homografų (ir žodžių, ir atskirų jų formų) esama daugelyje pasaulio kalbų. Pavyzdžiui, vienodai rašomi, bet skirtingai tariami yra anglų kalbos daiktavardžiai *bass* [bæs] „ešerys“ ir *bass* [beis] „bosas“, *lead* [led] „švinas“ ir daugiareikšmis *lead* [li:d] 1. „vadovavimas“, 2. „pavyzdys, nurodymas“, 3. „laidas“, 4. „pavadėlis“ /.../, *row* [rəu] „eilė“ ir *row* [rau]

„skandalas, triukšmas“; norvegų kalbos žodžiai *bord* [bu:r] „stalas“ ir *bord* [bord] „pakraštys, kraštas“; *kost* [kust] „šluota“ ir *kost* [kost] „maistas, maitinimas“; *under* [un:er] „po (kuo nors)“ ir *under* [under] „stebuklas“; rusų kalbos *атлас* „tokia medžiaga, atlasas“ ir *атлас* „žemėlapių rinkinys“, *úpuc* „gėlė“ ir *upúc* „toks saldainis“, veiksmožodžio forma *цело* „atsisėdo, nusileido“ ir daiktavardis *целó* „kaimas“, veiksmožodžio forma *ни́ла* „(ji) gėrė“ ir daiktavardis *ни́ла* „pjūklas“.

Homofonai – skirtingai rašomi, bet visai vienodai tariami žodžiai. Lietuvių kalboje jų esama labai nedaug, dažniausiai tai dėl garsų asimiliacijos supanašėję žodžiai, pvz.: *sėgti* ir *sėkti*, *võgti* ir *vókti*. Rusų kalboje jie taip pat dažniausiai to paties tipo, atsirandantys dėl garsų asimiliacijos, pvz.: *грипп* „gripas“ ir *гриб* „grybas“, *труд* „darbas“ ir *труд* „pintis, kempinė“. Homofonų porų ypač daug anglų kalboje, pvz.: visai vienodai tariami žodžiai *night* „naktis, vakaras“ ir *knight* „riteris“, *piece* „gabalas, dalis“ ir *peace* „taika“, *right* „teisė“ ar „dešinė“, *rite* „apeigos, ritualas“, *write* „rašyti“, daiktavardis *sea* „jūra“ ir veiksmožodis *see* „matyti“, daiktavardis *bean* „pupa“ ir veiksmožodžio *to be* dalyvio forma *been*.

5.2. Homonimų šaltiniai ir atsiradimo priežastys

Homonimų atsiradimą kalboje lemia labai svarbūs ir dėsningi kalbos raidos procesai. Įvairios atsiradimo priežastys lemia specifinius homonimų tipus. Homonimai esti *etimologiniai*, *darybiniai* ir *semantiniai*.

5.2.1. **Etimologiniai homonimai** – tai skirtingos kilmės žodžiai. Jų atsiradimo priežastys yra dvejopos.

1) Viena iš homonimų susidarymo priežasčių yra fonetinės kalbos sistemos kitimas. Žodžiai, anksčiau turėję visiškai skirtingą fonetinį pavidalą, supanašėjo dėl vadinamųjų konvergencinių garsų pakeitimų (garsų suartėjimo ar susiliejimo)⁵. Dėl šios priežasties yra susi-

⁵ Pavyzdžiai iš Vinco Urbučio disertacijos (Urbutis 1955).

dariusios tokios lietuvių kalbos homonimų poros: *būrti* „telkti į krūvą“ (plg. ide **bh(e)ũ-* „pūsti“) ir *būrti* „kerėti, žavėti“ (plg. ide **b[er]H-* „kirsti, mušti“), *raudà* „verksmas“ (plg. ide **re dH* arba **reud-* „bliauti, birbti“) ir *raudà* „raudonis“ (plg. ide **reudh-* „raudonas“). Fonetinių pakeitimų yra patyrusios ir tokios žodžių poros, kurios jau indoeuropiečių prokalbėje turėjo homonimiškas šaknis, pvz.: *výti* „sukti, vynioti“ (plg. ide **ũei-* „sukti, lenkti“) ir *výti* „versti eiti ar bėgti“ (plg. ide **uei-* „pradėti“), *sėkti* „eiti iš paskos“ (plg. ide **seku-* „lydėti“) ir *sėkti* „pasakoti“ (plg. ide **seku-* „sakyti“).

2) Antra etimologinių homonimų atsiradimų priežastis yra žodžių skolinimas. Svetimos kilmės žodžiai paprastai prisitaiko prie skolinančiosios kalbos fonetikos ir gramatikos dėsnių. Dėl tokios adaptacijos kartais sutampa du ar net keli žodžiai, paskolinti iš skirtingų kalbų. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje sutapo *minà* „sprogstamasis užtaisas“ (vok. *Minne*) ir *minà* „veido išraiška“ (pr. *mine*), *pòmpa* „siurblys“ (pr. *pompe*) ir *pòmpa* „dirbtinis iškilmingumas“ (lot. *pompa*), *porà* (3 kirč.) „du vienarūšiai ar artimi dalykai“ (len. *para*, ru. *napà*) ir *porà* (2 kirč.) anat. „audinio akelė, skylutė“ (gr. *poros*); ir lietuvių, ir rusų kalbose homonimiškos tokios skolintų žodžių poros: *bàras*, *бap* „nedidelis restoranas, kavinė“ (an. *bar*) ir *bàras*, *бap* „atmosferos slėgio vienetas“ (gr. *baros* „sunkumas, krūvis“), *blòkas*, *блок* „sąjunga, susivienijimas“ (pr. *bloc*) ir *blòkas*, *блок* „statybinė plokštė“ (an. *block*). Neretai tos pačios svetimos kilmės homonimų porų galima rasti ir daugelyje kalbų. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje vartojami homonimai *lamà* „Andų kalnų gyvulus“ (isp. *lama*) ir *lamà* „Tibeto budistų vienuolis“ (iš tibetiečių kalbos žodžio, reiškiančio „aukščiausias, vyriausias“), *mètras* „ilgio matas“ (pr. *mètre*), *mètras* 1. lit. „eiluoto kūrinių metro pagrindas“ 2. muz. „takto dalių kaita“ (gr. *metron*) ir *mètras* „mokytojas“ (pr. *maitre*) turi homonimiškus atitikmenis anglų, latvių, rusų, vokiečių ir kt. kalbose.

Kartais skolintas žodis atsitiktinai sutampa su vienoje ar kitoje kalboje jau esančiu savu žodžiu. Tokiu būdu yra susidarę tokie lietuvių kalbos homonimai: *kasà* „plaukų, svogūnų pynė“ (iš *kasti*, *kasa*, *kasė*) ir *kasà* „vieta, kur atliekamos piniginės operacijos“ (ital. *cassa*), *mātas*

„matavimo priemonė ar vienetas“ (iš *mesti, meta, metė*) ir *mātas* „padėtis, kai šachuojamo karaliaus negalima išgelbėti“ (persų *šah mat*), *sagà* „į kilpą neriamas skrituliukas drabužiams susegti“ (iš *segti, sega, segė*) ir *sagà* „senovės skandinavų ir airių sakmė“ (norv. *saga*). Panaši ir kitų kalbų homonimų kilmė, pvz.: latvių *dumpis* „maištas, riaušės“ (iš *dum-pot* „kurstyti“)) ir *dumpis* zool. „baublys“ (iš vokiečių k.), *kārts* „kartis, šatra“ (iš *kārt* „kartis, kabinti“) ir *kārts* „korta“ (vok. *Karte*), *spāre* zool. „laumžirgis“ (iš *spert* „spirti“) ir *spāre* „gegnė“ (vok. *Sparren*); anglų *bank* „krantas“ (savas žodis) ir *bank* „finansinė institucija, bankas“ (ital. *banco*), *match* „rungtynės, varžybos“ (savas žodis) ir *match* „degtukas“ (iš prancūzų k.); rusų *зорн* (iš *зореть*) „žaiždras“ ir *зорн* „trimitas“ (vok. *Horn*), *рубка* (iš *рубить*) „kapojimas, skaldymas“ ir *рубка* „šturmano kabina denyje“ (nyd. *roef* „kajutė“).

5.2.2. **Darybiniai homonimai** – tokie žodžiai, kurių raiška supanašėja dėl kalboje vykstančių žodžių darybos procesų. Lietuvių kalboje daugiausia naujų žodžių pasidaroma su afiksais (priesagomis, priešdėliais, galūnėmis) iš jau esamų pamatinių žodžių. Darybiniai homonimai atsiranda dėl tokių galimų trejų darybos būdų: 1) kai žodžiai daromi su tais pačiais afiksais iš visai nehomonimiškų pamatinių žodžių, kurių šaknys atsitiktinai sutampa; 2) kai darybos procesas reikalauja tam tikrų šaknies fonetinių pakitimų; 3) kai sudaromi visai skirtingiems darybos tipams priklausantys žodžiai. Pavyzdžiui:

1) Dažnai pamatiniais eina tokie nehomonimiški žodžiai, kurių šaknys ar kamienai, sudarantys naujo žodžio pagrindą, fonetiškai sutampa. Kai prie tokių šaknų ar kamienų prisijungia toks pats afiksas, susidaro homonimų pora, pvz.: *lapóti* „leisti lapus“ (*lapas* + *-oti*) ir *lapóti* „kiaulei su garsu esti“ (*lap lap* + *-oti*), *medingas* „gausus medžių, turintis daug medienos“ (*medis* + *-ingas*) ir *medingas* „duodantis daug medaus“ (*medus* + *-ingas*), *sakinėti* „daug kartų sakyti“ (*sakyti* + *-inėti*) ir *sakinėti* „tepti sakais“ (*sakai* + *-inėti*), *žemėti* „darytis žemesniam“ (*žemas* + *-ėti*) ir *žemėti* „darytis žemės spalvos“ (*žemė* + *-ėti*).

2) Kartais tie patys afiksai, prisijungdami prie skirtingo pavidalo pamatinių šaknų, reikalauja tam tikrų šaknies balsių kaitų. Tokių procesų

rezultatas – suvienodėjusios šaknys naujai atsiradusiuose žodžiuose, pvz.: *dagūs* „gerai, greitai degantis“ (*degti* + *-us*) ir *dagūs* „dygus, aštrus“ (*diegti* + *-us*), *gėris* „gerumas“ (*geras* + *-is*) ir *gėris* „gėrimas“ (*gerti* + *-is*), *lākinti* „daryti, kad laktų“ (*lakti* + *-inti*) ir *lākinti* „daryti, kad lėktų“ (*lėkti* + *-inti*), *mazginys* „tai, kas surišta (sumegzta) į mazgą“ (*mezgti* + *-inys*) arba *mazgas* + *-inys*) ir *mazginys* „tai, kas mazgojama“ (*mazgoti* + *-inys*), *tvankà* „karštas ir drėgnas oras“ (*tvankus* + *-a*) ir *tvankà* „pylimas, vandeniui sulaikyti“ (*tvenkti* + *-a*).

3) Homonimų atsiranda sudarant žodžius ir su skirtingais afiksais. Tokių homonimų pamatiniai žodžiai gali būti ir bendrašakniai (a), ir visiškai skirtingų šaknų (b), pvz.: a) *išmaldauti* „maldaujant gauti, išprašyti“ (*maldauti* + *iš-*) ir *išmaldauti* „prašyti išmaldos“ (*išmalda* + *-auti*), *paprastėti* „darytis paprastam“ (*paprastas* + *-ėti*) ir *paprastėti* „pasidaryti kiek prastesniam“ (*prastėti* + *pa-*); b) *ardyti* „daryti, kad irtų“ (*irti* + *-dyti*) ir *ardyti* „džiaustyti ant ardų“ (*ardai* + *-yti*), *įvairuoti* „įvažiuoti vairuojant“ (*vairuoti* + *į-*) ir *įvairuoti* „būti įvairiam“ (*įvairus* + *-uoti*), *kaartis* „kartumas“ (*kartus* + *-is*) ir *kaartis* „arklio sprando plaukas“ (*karti* + *-tis*), *pašvaistė* „nerimtas žmogus, švaistūnas“ (*švaistytis* + *-tė*, + *pa-*) ir *pašvaistė* „šviesos, ugnies atspindėjimas“ (*pašviesti* + *-tė*), *žiedas* „augalo dauginimosi organas“ (*žydėti*, *žydi* + *-as*) ir *žiedas* 1. „apskritimo pavidalo detalė ar dalis“ 2. „rankos papuošalas“ (*žiesti*, *žiedžia*, *žiedė* + *-as*).

Darybinių homonimų paprastai randasi kalbose su gerai išplėta darybos sistema. Pavyzdžiui, latvių kalbos darybiniais homonimais laikytini *badīgs* „kuris išalkęs“ (*bads* „badas“) ir *badīgs* „kuris duria, bado“ (*badīt* „badyti“), *mīkla* „tešla“ (*mīcīt* „minkyti“ + *-la* ir priebalsio *c* kaita *j k*) ir *mīkla* „mįslė“ (*minēt* „minėti“ + *-kla*), darybiniais homografais *jaūkums* „mielumas, malonumas“ (*jauks* „malonus, mielas“) ir *jaukums* „mišinys, jovalas, netvarka“ (*jaukt* „maišyti, ardyti). Rusų leksikologai pateikia tokių darybinių homonimų pavyzdžių: *бумажник* „popieriaus pramonės darbininkas“ (*бумажный* + *-ик*) ir *бумажник* „piniginė“ (*бумага* + *-ник*), *ударник* „muzikantas, grojantis mušamaisiais“ (*удар*, *ударять* + *-ник*) ir *ударник* „spartuolis“ (*ударный* + *-ик*), *толстовка*

„rašytojo L. Tolstojaus pasekėja“ (*Толстой* + *-овка*) ir *толстовка* „specialaus kirpimo marškiniai“ (*толстый* + *-овка*), *заговорить* „užkalbėti dantis“ (*заговор* + *-ить*) ir *заговорить* „pradėti kalbėti“ (*говорить* + *за-*), *засыпать* „užmigti“ (*спать* + *за-*, + *-ать*) ir *засыпать* „užpilti, užberti“ (*сыпать* + *за-*) (Fomina 1990: 75–76). Anglų kalbos leksikos tyrinėtojai darybiniais homonimais laiko sutrumpėjusius žodžius, kurie trumpinimo procese supanašėjo su kitais trumpiniais ar skolintais žodžiais, pvz.: anglų kalboje yra trys homonimiški trumpiniai *rep*: 1. *rep* „repertuaras“ (<*repertory*), 2. *rep* „atstovas“ (< *representative*) ir 3. *rep* „reputacija“ (< *reputation*); daiktavardis *fan* „aistruolis, sirgalius“ yra žodžio *fanatic* trumpinys ir *fan* „vėduoklė“ (lot.) homonimas.

5.2.3. **Semantinių homonimų** atsiradimą lemia įvairūs semantiniai žodžių pakitimai, dėl kurių visiškai nutrūksta daugiareikšmio žodžio reikšmių ryšys. Taip atsitinka, arba kai žodžio reikšmių kitimas (apie tai žr. 212–214 p.) visiškai nutolina buvusias artimas reikšmes, arba kai pranyksta reikšmė, kuri buvo jungiamoji kelių daugiareikšmio žodžio reikšmių grandis. Tik speciali etimologinė analizė gali nustatyti buvusią reikšmių semantinę sąsają. Reikšmių semantinio ryšio nutolimas ir nutrūkimas vadinamas *semantine divergencija*. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje dėl įvairaus reikšmių kitimo susiformavo du homonimiški daiktavardžiai *bandà* „būrys galvijų, kaimenė“ ir *bandà* „nedidelis duonos ar pyrago kepalas“. Šių homonimų raida gana sudėtinga. Kalbos istorikų manymu, senoji *bandos* reikšmė galėjo būti „gyvulus, galvijus“, iš kurios kiek vėliau atsirado reikšmė „gyvulių kaimenė“ (Sabaliauskas 1970: 7). Juk buvo laikai, kai gyvuliai laikyti svarbiausiu turtu ir vertybių matu: gyvuliais mokėta, jie buvo duodami kraičio, kas turėjo gyvulių, tas buvo turtingas ir pan. (plg. lot. *pecus* „gyvulus“ ir *pecunia* „pinigai“). Vėliau, prasiplėtus turto, nuosavybės sąvokai, tas pats žodis *banda* įgijo dar vieną, platesnės apimties reikšmę „nauda, turtas, nuosavybė“. Taigi *banda* pradėtas vartoti jau dviem reikšmėmis. Pirmoji reikšmė „kaimenė“ išliko iki šių dienų, o antroji patyrė didelių pakitimų, nes palaipsniui vis siaurėjo: pradžioje reiškė vieną labai vertingą turto dalį „pasėliai, javai“, vėliau – ne turto dalį, o tik „samdinio algą natūra, daž-

niausiai javais ar grūdais“; po kiek laiko reikšmė dar susiaurėjo ir *banda* ėmė reikšti „priedas prie samdinio algos, paviržis“; kadangi paviržio dažnai buvo duodamas vienas kitas kepalas duonos ar pyrago, *banda* ėmė reikšti „paviržio gaunamas kepalas“; paskutinis *bandos* reikšmės etapas jau nulemtas ne reiškiamos sąvokos siaurėjimo, o plėtėjimo, mat šis žodis įgijo bendresnę bet kokio kepalą (ne tik to, kuris gaunamas paviržio) reikšmę. Taip dėl to paties žodžio reikšmių kitimo (skilimo, siaurėjimo ir plėtėjimo) ir visiško jų semantinio nutolimo susiformavo du atskiri žodžiai.

Dabartinėje lietuvių kalboje tokių semantinių homonimų yra ne tiek jau daug, pvz.: *kalavijas* „šaltas kertamasis ginklas“ ir *kalavijas* „ajeras“, *mokėti* „būti įpratusiam, sugebėti“ ir *mokėti* „atsilyginti“, *tekėti* „skysčiui bėgti“, *tekėti* „pasirodyti, kilti (apie saulę)“ ir *tekėti* „eiti už vyro“. Latvių kalboje fiksuojami tokie semantiniai homonimai: *jôzt* „juostis“ ir *jôzt* „skuosti, lėkti“, *lasīt* „skaityti“ ir *lasīt* „rinkti“, *resgalis* „storgalys“ ir *resgalis* „padauža“ (Laua 1981: 54); anglų kalboje – *board* „lenta“, „stalas“ ir *board* „valdyba“, *spring* „šuolis“ *spring* „pavasaris“ ir *spring* „šaltinis, versmė“ (Antrušina 1999: 170–172); norvegų kalboje – *full* „pilnas“ ir *full* „girtas“, *rett* „patiekalas“ ir *rett* „teismas“, *råd* „patarimas“, *råd* „valdyba“ ir *råd* „lėšos“ (Berkov 1997: 41); rusų kalboje – *долг* „pareiga“ ir *долг* „skola“, *свет* „šviesa“ ir *свет* „pasaulis“ (Fomina 1990: 70). Daugelio kalbų tyrinėtojai pažymi, kad semantinių homonimų formavimasis – labai ilgas procesas. Todėl šiame procese esti daug pereinamų atvejų, kai sunku nuspręsti, ar semantinis reikšmių ryšys dar tebėra jaučiamas, ar jau nutrūkęs.

Dabartinėje kalbotyroje nuolat pabrėžiamas būtinumas rasti objektyvius kriterijus, leidžiančius atskirti homonimiją nuo daugiareikšmiškumo. Vienas iš labiausiai patikimų būdų – komponentinė žodžių reikšmių analizė. Jei išskaidžius reikšmes į semantinius komponentus nustatoma, kad jose bendrų komponentų nėra, galima teigti, kad tokios reikšmės priklauso homonimiškiems žodžiams. Pavyzdžiui, kad dabartinėje lietuvių kalboje egzistuoja ne vienas žodis, o du homonimai *banda*, rodo ne tik istoriniai tyrimai, tuo nesunku įsitikinti išskaidžius abiejų šių žodžių

reikšmes į semantinius komponentus: *banda* „kaimenė“ turi SK 'gyvas padaras', 'gyvulys', 'vienos rūšies', 'būrys', o *banda* „nedidelis duonos ar pyrago kepalas“ – SK 'negyvas daiktas', 'maisto produktas', 'gaminys', 'kepti', 'miltai'. Taigi tarp šių žodžių semantinis ryšys iš tiesų neegzistuoja. Tačiau tokių aiškių pavyzdžių ne tiek jau daug. Ko gera, daug daugiau tokių atvejų, kai labai tvirtas išvadas padaryti vis dar trūksta argumentų. Pavyzdžiui, DLKŽ nurodoma, kad vienas veiksmažodis *derėti* turi keturias reikšmes (1. „tartis dėl kainos, lygtis“; 2. „eiti lažybų, lažintis“; 3. „sutarti, sutikti, sugyventi“ 4. „tikti, būti tinkamam“), o kitas *derėti* – tik vieną „vaisių duoti, augti“. Kalbos istorijos tyrimai rodo, kad šie du homonimai yra bendros kilmės, atsiradę dėl to paties ide žodžio, kurio šaknis galėjo būti **dher-* o reikšmė „palaikyti, remti“, semantinės raidos (Urbutis 1955: 157); iš šios vienos reikšmės, kuri ilgainiui visai išnyko, atsirado dvi reikšmės „augti, duoti vaisių“ ir „tartis, daryti sutartį“; kol pirminė reikšmė tebebuvo gyva, *derėti* egzistavo kaip daugiareikšmis žodis, o jai išnykus ir nebelikus jungiamosios grandies tarp naujųjų reikšmių, šios visai viena nuo kitos nutolo ir atsirado du žodžiai *derėti*. Kas gi atsitiko vėliau? Ar vėliau iš reikšmės „palaikyti, remti“ atsiradusios keturios reikšmės išlaikė tarpusavio sąsają? Šiuolaikinė komponentinė analizė (Jakaitienė 1988: 144–149) leidžia teigti, kad dabartinėje lietuvių kalboje semantinis jų ryšys jau gerokai nutolęs, nes ne visose šiose keturiuose reikšmėse galima nustatyti pasikartojančius semantinius komponentus: pirmoje reikšmėje „tartis dėl kainos, lygtis“ gali būti skiriami tokie svarbiausi SK: 'žmogus', 'ne vienas', 'kalbėti', 'stengtis gauti, 'savo naudai'; antroje reikšmėje „tartis dėl kainos, lygtis“ – SK 'žmogus', 'ne vienas', 'kalbėti', 'stengtis gauti', 'atlygis', 'tiesa'; abi šios reikšmės tikrai yra to paties daugiareikšmio žodžio reikšmės, nes jose aiškiai kartojasi keli tie patys SK 'žmogus', 'ne vienas', 'kalbėti', 'stengtis gauti'. Trečioje „sutarti, sutikti, sugyventi“ ir ketvirtoje „tikti, būti tinkamam“ reikšmėse taip pat yra pasikartojančių SK 'būti', 'du dalykai', 'teigiamas santykis', todėl jas irgi galima laikyti to paties žodžio reikšmėmis; tačiau nė viena iš jų neturi nė vieno dviejų pirmųjų reikšmių komponentų, pirmosios dvi leksemos reiškia aktyvų veiksmą,

o antrosios – būseną. Vadinas, galimà tokia tyrimo išvada: žodyne teikiama pirmojo žodžio *derėti* reikšmės taip smarkiai nutolusios, kad į jį jau galima žiūrėti ne kaip į vieną, o į du homonimiškus žodžius. Taigi iš viso dabartinėje lietuvių kalboje tikriausiai jau yra trys veiksmažodžiai *derėti*.

Nors homonimijos ir daugiareikšmiškumo problemas stengiamasi spręsti labai aktyviai, nė vienoje kalboje dar nėra surasta patikimų šių reiškinų skyrimo kriterijų. O tai daugybės nevienodumų įvairiuose žodynuose priežastis (Jakaitienė 2005: 161–168).

5.3. Homonimija būdinga ne tik leksikai. Homonimiškos gali būti atskiros morfemos, pvz.: veiksmažodžių *apsi-rik-ti* ir *su-rik-ti* šaknys, deminutyvinių daiktavardžių priesaga *-ėlis* (*dobilėlis*, *sakalėlis*) ir vedinių iš veiksmažodžių priesaga *-ėlis* (*ištvoirkėlis*, *pasileidėlis*), veiksmažodžio *be-norėti* ir daiktavardžio *be-darbis* priešdėliai *be-*, galūnės *-a* ar *-is* (*bang-a* vnsk. vard. ir *bang-a* vnsk. įn., *iltis* vnsk. vard. ir *iltis* dgsk. gal.).

5.4. Kalbos moksle būta nuomonių, kad homonimija – neigiamas reiškinys, keliantis bendravimo keblumą. Tačiau homonimai greta susiduria labai retai, o bet kokį reikšmės neaiškumą padeda išsiaiškinti kontekstas. Todėl homonimų buvimas kalboje yra visiškai natūralus ir dėsningas. Kartais homonimai ar homonimiškos formos pavartojamos greta stilistiniais sumetimais, kuriant humoristinius pasakymus ar vaizdelius.

Užduotys:

1) Sugalvokite po sakinį, kuriame būtų homonimiškų žodžių ar formų poros. Paaiškinkite jų tipą.

- a) *kerėti* „plačiai augti, šakotis“ ir *kerėti* „burti, žavėti“, *virtuolis* „išvirtęs medis“ ir *virtuolis* „kas eina virtuliuodamas“, *žiedas* „augalo dauginimosi organas“ ir *žiedas* „apskritas, uždaras kelias, ratas“;
- b) *kártis* (dktv.) ir *kártis* (vksm.), *laukas* (dktv.) ir *laukas* (būd.v.), *vienas* (sktv.) ir *vienas* (įv.); c) *bado* (dktv. vnsk. vard.) ir *bado* (vksm. es. l. 3 a.), *laiko* (dktv. vnsk. vard.) ir *laiko* (vksm. es. l. 3 a.), *laužo* (dktv. vnsk. vard.) ir *laužo* (vksm. es. l. 3 a.), *maišo* (dktv. vnsk. vard.) ir *maišo* (vksm. es. l. 3 a.)